

Bodemloos bestaan?

Annemiek Richters

Het artikel van Marian Tankink is een welkome aanwinst voor de antropologische literatuur over oorlog, haar invloed op mensenlevens en samenlevingen, en de cultuurspecifieke dan wel algemene reacties van mensen en maatschappelijke instituties op oorlogsgeweld en haar gevolgen. Het toont aan hoe oorlogsconflicten niet alleen mensen aantasten, maar ook hun levenswijzen en de sociale, economische en culturele activiteiten die hen verbinden met een specifieke geschiedenis en identiteit, met tradities, waarden en wijzen van bestaan. Voorts laat het zien hoe mensen in een specifieke sociaal-culturele context in de constructie van hun herinneringen omgaan met een chaotisch verleden en een voor velen nog altijd niet stabiel en sociaal-veilig heden. Zoals in vele naoorlogse situaties blijkt zwijgen over de herinneringen ook in Oeganda een belangrijke overlevingsstrategie te zijn. Maar ondanks het hun aangedane leed, blijken (de meeste?) mensen toch in staat in de naoorlogse periode weer te functioneren en een nieuw bestaan op te bouwen. Tankink is het ten slotte met één van haar respondenten eens dat in de huidige situatie 'zwijgen' inderdaad voorlopig nog (voor hoe lang?) de beste strategie is om verder te kunnen en vrede en eenheid in het land te bereiken. Mijn 'kritische commentaar' is vooral op die concluderende opmerking van de auteur gericht.

Mijn commentaar is opgebouwd uit twee delen. Het eerste bestaat vooral uit opmerkingen en vragen wat betreft de situatie in Oeganda zoals door Tankink beschreven, ingegeven door mijn eigen geïnvolveerdheid met 'traumaproblematiek' in Oeganda van een aantal jaren geleden. In het najaar van 1993 bezocht ik Oeganda in het kader van de voorbereiding van een onderzoeks- en rehabilitatieproject voor vrouwen met geweldservaringen. Dit project zou gekoppeld gaan worden aan onderzoek van Mary Mugenyi naar 'teenage girls, war trauma and healing methods'. Het project kwam niet van de grond, maar het onderzoek wel. Dat vond plaats in de regio Mbarara waar Mary opgegroeid was. Helaas is het echter nooit afgerond en kan ik niet naar publicaties erover verwijzen.

Het tweede deel van mijn commentaar is het resultaat van reflecties en kennisverwerving naar aanleiding van de ervaringen die ik opdeed tijdens mijn werk als 'traumatic stress programme developer' in Sarajevo in oorlogstijd (1994) voor Zonder Grenzen en mijn consultancy werk in Tadzjikistan (1998-2000) in verband met onderzoek naar 'geweld tegen vrouwen' in de naoorlogse situatie daar.

1 Daar Tankink verzuimt uiteen te zetten wat haar onderzoeksmethodologie was, blijft het onduidelijk of haar onderzoeksgegevens van dien aard zijn dat die gegevens de generaliserende opmerkingen die zij over Zuidwest-Oeganda maakt, kunnen legitimeren. Denken ouderen en jongeren, rijken en armen, mannen en vrouwen, meer en minder door de oorlog getroffen, daders en slachtoffers, allen gelijk waar het gaat om zwijgen als beste overlevingsstrategie? Is Tankink zelf geconfronteerd geweest met zwijgen van potentiële respondenten?

Uit de literatuurlijst blijkt, dat Tankink's doctoraal scriptie gaat over de invloed van born-again kerken op het omgaan met pijnlijke oorlogsherinneringen. Het is mij niet duidelijk waarom Tankink in dit artikel niet meer schrijft over die invloed. Want door dat niet te doen, geeft zij mijns inziens een vertekend beeld van wat er in Oeganda aan zwijgen en doorbreken-van-zwijgen gaande is. Uit Mugenyi's werk leerde ik dat het nu juist binnen die kerkgemeenschappen is, dat het zwijgen doorbroken wordt. Het zijn vooral vrouwen die deze kerken bezoeken en zo born-again gemeenschappen vormen die een 'publieke ruimte' bieden om te spreken. Door het tonen van berouw voor hun zonden en het afleggen van getuigenissen delen mensen hun slechte ervaringen en ontvangen zij steun van elkaar. Het leed dat de mensen overkomen is, zou veroorzaakt zijn door de ergernis die zij hun voorouders bezorgden. God zou de oorlog over het land gebracht hebben als straf voor hun zonden. Met zijn hulp moet het land van kwaad ontdaan worden. In de nieuwe gemeenschappen voelen mensen zich bevrijd en vergeven elkaar.

Het kan zijn dat het vluchtelingenkamp waar Mugenyi's onderzoek gesitueerd was (vlak bij Mbarare) er niet meer was ten tijde van Tankink's onderzoek, omdat de toenmalige bewoners ervan allemaal teruggekeerd waren naar hun oorspronkelijke woonplaatsen in de Luwero-Driehoek. Mugenyi's bevindingen waren dat de vrouwen in het kamp gebruik maakten van verschillende geneeswijzen voor hun 'trauma's': participatie in de kerkgemeenschap, het gebruik van kruidengeneesmiddelen, het zingen van vertellende liederen die dapperheid en overlevingskracht prijzen en trauma en verdriet erkennen, het vertellen van verhalen, en ten slotte het maken van kunst met ontwerpen die afschuw en dood uitdrukken (bijvoorbeeld ontwerpen met aandacht voor vuur, gevechten, geweren, huilen en ontnemen van bezittingen).

Een Oegandees maatschappelijk werkster verrichtte begin jaren negentig al counseling werk onder oorlogsslachtoffers in de Luwero-Driehoek. Zoals dat gewoonlijk gebeurt presenteerden vrouwen in eerste instantie lichamelijke problemen, maar bij een tweede of derde bezoek spraken zij al in groepsverband over hun oorlogservaringen, inclusief hun verkrachtingen. Het bleek dus mogelijk om informele ondersteuningsgroepen voor vrouwen in het leven te roepen waar zwijgen doorbroken werd. Of dat soort van counseling groepswork in het district Mbarara ooit van de grond gekomen is, weet ik niet. In 1993 ontmoette ik in Nederland in een trainingsweek over trauma en geestelijke gezondheid in en na oorlogssituaties echter een mannelijke psychiatrisch-verpleegkundige uit Mbarara en een vrouwelijke Nederlandse arts die daar werkte. Samen boden zij geestelijke gezondheidszorg in die regio en zouden zij mensen gaan opleiden in het verlenen van psychische hulp bij trauma. De Nederlandse arts werd niet lang daarna opgevolgd door een Nederlandse psychiater (geschoold in de medische antropologie) die haar werk zou voortzetten. Ik vraag mij uiteraard af in hoeverre dit werk

bijgedragen heeft aan het doorbreken van zwijgen middels traumatherapie. Heeft Tankink nooit over die activiteiten gehoord? En hoe hebben deze zich ontwikkeld? Het kan toch niet zo zijn, dat die activiteiten geen enkel spoor nagelaten hebben? Hoe heeft de bevolking er op gereageerd en wat denkt Tankink over de mogelijke werking en relevantie ervan voor het omgaan met oorlogsherinneringen in een land als Oeganda? En zijn er in de loop van de tijd niet meer lokale vrouwen-NGOs gekomen die op enigerlei wijze aan counseling activiteiten (vaak gekoppeld aan inkomensgenererende activiteiten) zijn gaan doen, zoals dat de laatste jaren in vele landen steeds vaker gebeurt?

Mij is verteld dat de AIDS-epidemie in Oeganda beschouwd kan worden als het meest recente trauma dat de weerstand van mensen en hun coping-mechanismen op de proef stelt. AIDS zou gepercipieerd worden als een gedeelde nationale tragedie, een voortzetting van de trauma's veroorzaakt door de oorlog. Men zou kunnen stellen dat het rouwen voor het verlies van AIDS slachtoffers, rouwen voor alle andere verliezen die aan deze laatste tragedie voorafgingen impliceert. Mijn vraag daarbij is in hoeverre het rouwen over AIDS slachtoffers ook zwijgend gebeurt?

Tankink begint haar artikel met de opmerking dat volgens de huidige westerse opvattingen over psychotrauma mensen moeten praten om te voorkomen dat ze ernstige psychische klachten ontwikkelen. Dat mag zo zijn, maar in de hulpverlening bestaat, zeker waar het om politieke vluchtelingen gaat, een groot probleem om mensen aan het praten te krijgen. De oorzaak daarvan is dat bij slachtoffers van geweld dikwijls een diepgeworteld wantrouwen jegens alles en iedereen is ontstaan. We weten inmiddels dat stress het immuumsysteem kan aantasten waardoor iemand ongewild en onbedoeld angstig, agressief, depressief of wantrouwend gedrag gaat vertonen.

Voor 'spreken' dat meer is dan 'praten' (communiceren), is 'interactie' nodig, dat wil zeggen, de wederzijdse en wederkerige kritische interpretatie van teksten of gebaren. En daar kan het zowel bij hulpzoeker, als hulpverlener aan schorten. Tankinks opmerking is bovendien een onjuiste generalisatie. Zo is in de Nederlandse vrouwenhulpverlening voor chronisch-getraumatiseerde vrouwen een serieus thema van discussie of men trauma's moet 'openleggen dan wel toedekken'. Men is het er zo goed als over eens dat deze vraag zich niet in zijn algemeenheid laat beantwoorden.

2 Met mijn laatste kanttekening is de problematiek van Zuidwest-Oeganda naar een wereldwijd niveau gebracht. Tankink doet dat ook. Ze maakt echter slechts korte en oppervlakkig vergelijkingen tussen het omgaan met oorlogsherinneringen in Oeganda en andere landen (Nederland, Zuid-Afrika, China en Cambodja). Zo schrijft zij onder meer dat er in Nederland na de Tweede Wereldoorlog een gemeenschappelijk streven bestond de oorlogsherinneringen niet te benoemen. Dat is waar en niet waar. Men mag hooguit stellen dat overheid en een groot deel van de bevolking aanvankelijk weinig belangstelling toonden voor het lot en het leed van een klein deel van de bevolking (joden, verzetsmensen, militairen, koopvaardijpersoneel). Maar vlak na de oorlog is al literatuur ontstaan over dat lot en leed.

Van belang is waar het om vergelijking gaat of er, en zo ja, waarom en in hoeverre, culturele, nationale of ideologische verschillen bestonden en bestaan tussen de wijze waarop leed is berokkend, en door naties, samenlevingen en slachtoffers is ervaren en

al dan niet verwerkt. Op dat terrein is voor de culturele en medische antropologie een taak weggelegd.

Anders dan in Oeganda zoals Tankink dat in haar laatste zin voorstelt, is het in Europese landen, maar ook in West-Europa als geheel, niet zwijgen maar kritisch reflexieve geschiedschrijving die uiteindelijk tot vrede en eenheid geleid heeft. Die geschiedschrijving is het grote verhaal van de Echternachse processie: drie stappen vooruit en vervolgens twee stappen achteruit. Dat wil zeggen, de beschrijving van meer dan tweeduizend jaar godsdienststrijd, machtsstrijd tussen vorsten en andere 'edelen', en ideologische en economische strijd. Strijd waaruit dikwijls enige stappen op weg naar humaniteit en mensenrechten voortkwamen die daarna door nieuwe strijd weer ten dele teniet werd gedaan. Een strijd die ook door en binnen de wetenschappen werd gevoerd. Daarin ging het over het voor en tegen van 'politics of history', dat wil zeggen, over nut en noodzaak van objectieve geschiedschrijving.

In die strijd was het noodzakelijk om zich niet uitsluitend te baseren op 'getuigenisliteratuur', dat wil zeggen, op de verhalen over wat personen is aangedaan en hoe zij geleden hebben, maar ook te zoeken naar structurele verklaringen van het 'waarom en waartoe' van lot en leed. Die structurele verklaringen kunnen niet alleen inzicht geven in oorzaken, maar ook in de wijze waarop met gevolgen werd/wordt omgegaan. In Sarajevo waar ik met de mensen daar een mental health project opzette, werd mij voor het eerst duidelijk hoe problematisch een dergelijk structureel onderzoek naar het 'waarom en waartoe' was. Antwoorden op die vragen betreffen immers niet alleen abstracte zaken als nationale geschiedenis en identiteit, als mate van civiele en democratische ontwikkeling, maar ook de houding, de gevoelens en de rol die personen (inclusief slachtoffers) daarin speelden/spelen. De oproep om 'de hand ook in eigen boezem te steken' werd veelal niet in dank afgenomen.

Mijn motivatie om het 'waarom en waartoe' aan de orde te stellen werd ook door de meeste Nederlandse psychiaters en psychologen die als trainers aan de counseling opleiding hun bijdragen leverden, niet gedeeld. Het sociaal-wetenschappelijk uitgangspunt is, dat, als slachtoffers door mensen uit de geestelijke gezondheidszorg van hun trauma's worden afgeholpen zonder dat het 'waarom en waartoe' van het betreffende conflict kritisch aan de orde gekomen is, elk moment een nieuw (= oud) conflict kan uitbreken. Hier lijkt mij een vergelijking tussen bijvoorbeeld Zuidwest-Oeganda, maar feitelijk met bijna geheel Afrika en waar al niet meer, op zijn plaats. Maar hier lijkt mij ook een vergelijking met Europa, met name met West-Duitsland, na de Tweede Wereldoorlog relevant.

Moderne staten bezitten, dankzij de Echternachse processie uit hun verleden, een uitgebreide sociale infrastructuur. Dat is de bodem voor het menselijk bestaan. Op die bodem wordt vorm gegeven aan de holistisch-ecologische relationaliteit die vorm en inhoud aan het menselijk leven geven: de relaties tussen mens en natuur, tussen mens en God(en), tussen de mens en zichzelf (lichaam en geest), tussen de mens en zijn medemensen, tussen de mens en de Staat etcetera. Ze behelst relaties met regering en overheid, met kerken, met onderwijs, gezondheidszorg, rechtssysteem etcetera. Maar ook met technisch-materiële zaken als wegennet, gas-, water- en elektriciteitsvoorziening, vuilnisdienst, en wat al niet meer. Talloze instituties, opgebouwd rond talloze

waarden, normen en regels, onderhouden die infrastructuur en wijzigen haar als daartoe aanleiding bestaat. De burgers van die staten beseffen dat het in hun eigen belang is voor die infrastructuur en haar instituties te betalen (belasting) en waar en wanneer nodig en mogelijk te beschermen. Deze 'civic spirit' kan men ook 'mentaliteit' noemen.

Door natuurlijke rampen (watersnood, lawines, bosbrand) of door andersoortige gebeurtenissen (oorlog, explosie, brand) kan de sociale infrastructuur geheel of gedeeltelijk vernietigd of ontregeld worden. Wederopbouw of herstel is echter mogelijk omdat de materiële en de geestelijke blauwdrukken van de structuur nog aanwezig zijn. Het naoorlogse West-Duitsland is daar een mooi voorbeeld van. Niet alleen was de meerderheid van regering en volk in staat de 'waarom en waartoe' vragen van de nationaal-socialistische periode kritisch aan de orde te stellen, maar bovendien bestond er nog een sociale infrastructuur die het niet alleen mogelijk maakte om de lessen uit het verleden waar nodig te gebruiken voor de ontwikkeling van een democratische staat, maar ook voor de totstandkoming van de Europese Gemeenschap. Iets dat na de Eerste Wereldoorlog, onder meer door toedoen van de 'geallieerden' (Verdrag van Versailles) niet mogelijk was gebleken.

Keren we nu terug naar Zuidwest-Oeganda, Rwanda, Burundi, naar Afrika in het algemeen, of naar het voormalige Joegoslavië, om maar enkele voorbeelden te noemen, dan moeten we de moed kunnen opbrengen om, ondanks alle schrijnende getuigenissen die we kennen, ons af te vragen of er daar sociale infrastructuur aanwezig was/is waarin de belangen en de rechten van alle burgers centraal stond/staan. Te veel en te vaak wordt hier, ook door antropologen, nog naar het vage begrip 'cultuur' en naar 'tradities' verwezen. Maar heeft dat iets met sociale infrastructuur, met instituties te maken? Is men te cynisch als men, aan de hand van de geschiedenis in het algemeen, vaststelt dat cultuur vooral door elites gebruikt werd/wordt om zich van de massa te onderscheiden en haar uit te buiten, en dat tradities, als ze (bijna) heilig zijn, veelal door mannen werden/worden opgesteld om vrouwen te onderdrukken?

Als men buiten 'het Westen' het probleem van de kritische geschiedschrijving aan de orde stelt, is de reactie daarop dikwijls een vorm van 'politics of history', waarin het slechte van het heden nog steeds aan het kolonialisme uit het verleden wordt toegeschreven. Daar kan men met 'jammer' op reageren, maar dat helpt de slachtoffers niet waar Tankink over geschreven heeft. Zij zijn vaak aan hun lot over gelaten, omdat er geen sociale structuur, geen instituties, geen 'civic spirit', geen mentaliteit bestaat die hen te hulp kan schieten. Dat kan maken dat de slachtoffers, hun kinderen of kleinkinderen, (weer) moeten meemaken wat al zo vaak heeft plaatsgevonden. De ellende uit het verleden geeft hier geen garantie voor winst in de toekomst. Geestelijke gezondheidszorg staat daarbij met lege handen. Hoeveel waardering ik ook voor Tankinks artikel heb, ik kan mij meer vinden in de conclusie van Patricia Foxen (2000) in haar artikel over herinneren en vergeten in Guatemala. Zij wijst daarin op de noodzaak de kloof bloot te leggen tussen ambivalente, zich wijzigende herinneringsprocessen in de Maya-gemeenschappen en de meer coherente geschiedenissen die door urgente politieke processen vereist worden.

Noot

Annemiek Richters is arts en medisch antropoloog. Ze promoveerde in 1991 op het proefschrift *De medisch antropoloog als verteller en vertaler*. Momenteel is zijn als hoogleraar Cultuur, gezondheid en ziekte verbonden aan het Leids Universitair Medisch Centrum.

Literatuur

Foxen, P.

2000 Cacaphony of voices: A K'iche Mayan narrative of remembrance and forgetting. *Transcultural Psychiatry* 37: 355-81.